

Тема 8. Україна у 50-ті рр. ХХ ст. – 20-ті рр. ХХІ ст.

- Україна у періоді «Хрущовської відлиги» та кризи радянської системи (друга половина 50-х рр. - початок 90-х р. ХХ ст.).
- Сучасна Україна як незалежна держава

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. породила серед пригноблених народів Радянського Союзу, в т. ч. й українського, сподівання на суттєве поліпшення їх становища. До певної міри ці надії справдилися, оскільки такого розгнужданого терору, як раніше, вже не було. Однак СРСР і надалі залишався тоталітарною державою, котра ігнорувала як права народів, так і свободи окремої людини.

Уже в перші місяці після смерті тирана, коли в керівництві ЦК КПРС (назва з 1952 р.) почалася боротьба за владу, Україна відчула деяке полегшення: Відновилися елементи українізації. Місцевих мешканців масово приймали до лав партії, призначали на відповідальні посади, віддавали належне українській мові. Збільшилася частка українців у центральних державних і партійних установах УРСР. Вперше в історії УРСР посаду першого секретаря ЦК КПУ обійняв українець О. Кириченко.

У 1954 р. з нагоди 300-річчя "возз'єднання" України з Московією Верховна Рада СРСР видала указ про включення Кримської області до складу УРСР. Такі дії уряду й Верховної Ради РРФСР, які, добровільно ініціювали питання про передачу півострова Україні, були зумовлені неспроможністю Росії забезпечити населення і Чорноморський флот передусім продуктами харчування. З економічного погляду повоєнний Крим був банкрутом, йому необхідно було надавати постійну фінансову допомогу. Тому, щоб виправити ситуацію, Україна десятиліттями вкладала значні інвестиції в економіку Криму, витягла його з банкрутства.

Тим часом з ініціативи М. Хрущова, який вийшов переможцем у боротьбі за владу в Москві, розпочалися процеси, спрямовані на лібералізацію суспільно-політичного життя. Вони започаткували період, який увійшов в історію під назвою відлиги. Головним здобутком цього часу стала реабілітація безвинних жертв сталінських репресій.

У ніч з 24 на 25 лютого 1956 р. на ХХ з'їзді КПРС М. Хрущов виголосив таємну доповідь про культ особи Сталіна. Делегати були шоковані, почувши про злочини жорстокого тирана, сфабриковані ним І змови, його військову некомпетентність, депортації цілих народів тощо. Гостро критикуючи Сталіна, М. Хрущов, проте* не згадував про злочинну суть самої комуністичної системи. Та, незважаючи на непослідовність, сам факт викриття зловісної діяльності Сталіна мав велике значення, адже було зроблено крок до зламу страхітливої репресивної машини, що перетворила країну на великий концентраційний табір.

В Україні процес десталінізації суспільного життя розгортався дещо повільніше, ніж у центрі. Тон і зміст критики були стриманішими. Зміни стосувалися переважно сфери культурного життя. В галузі ідеології та політики вони не виходили за межі вказівок центру. Така ситуація значною мірою зумовлювалася надто свіжими ще в пам'яті широкомасштабними репресіями, які в Україні, як ніде набрали найстрахтіливіших. ознак. Проте з наростанням валу засудження сталінізму активізувалися й українці.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті України сприяла реабілітація, хоча й часткова, жертв сталінських репресій. З 1956 по 1963 р. в Україні було повністю реабілітовано 250 тис. осіб. Влада погодилася реабілітувати колишніх партійних і радянських керівників України, простих членів партії, проте не поспішала з реабілітацією сотень тисяч українців, звинувачених у "націоналізмі".

Загалом ліберальні зміни відбувалися нелегко. Влітку 1957 р. проти курсу на засудження "культу особи" Сталіна виступила верхівка ЦК партії. Вважаючи, що М. Хрущов у викритті Сталіна пішов надто далеко, т.зв. антипартійна опозиція вирішила усунути його від влади. Проте змовники -В. Молотов, Л. Каганович, Г. Доаленков, Д. Шепілов зазнали невдачі. У 1961 р. почалася нова хвиля десталінізації, кульмінацією якої стали винесення мумії тирана з кремлівського мавзолею та перейменування всіх об'єктів, які мали ім'я Сталіна.

З початком десталінізації було зроблено спробу переглянути й деякі аспекти економічної політики, щоправда, не зачіпаючи основ тоталітарної системи. Передусім М. Хрущов почав реформувати сільське господарство у яке перебувало у стані хронічної кризи. В 1953 р. він домігся для колгоспів підвищення закупівельних цін на м'ясо, молоко, зерно; списання боргів; зниження податків; зменшення обсягів обов'язкових поставок державі сільськогосподарської продукції. Ці послаблення дещо оживили німецьке сільське господарство, підвищили прибутки колгоспників.

Через рік, бажаючи покінчити з постійною нестачею продуктів харчування, М. Хрущов запропонував програму освоєння цілих земель у Казахстані та Західному Сибіру. Однак це дало лише тимчасовий ефект, не вирішивши проблеми хронічного відставання сільського господарства. Україна змушена була направити на цілину бл. 100 тис. молодих людей, значні фінансові й матеріальні ресурси, що призвело до зменшення посівних площ у самій республіці.

Наступним кроком М. Хрущова стала т.зв. «кукурудзяно-горохова епопея». Спостерігаючи за успіхами аграрного сектору США, він вирішив запровадити окремі досягнення американських фермерів у СРСР. Колгоспам і радгоспам було наказано збільшити посіви кукурудзи, гороху та деяких інших культур, що мало підняти рівень кормової бази тваринництва, а отже, забезпечити потреби споживачів у молоці, м'ясі, маслі тощо. В цілому добру ідею в умовах радянської дійсності, безвідповідальності й загальної безгосподарності було повністю дискредитовано. Якщо з 1950 по 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65 %, то в 1958—1964 рр. — на 3 %. У 1962 р. СРСР вперше змушений був закупити зерно за кордоном. У цілому негативні наслідки мали й ліквідація машинно-транспортних станцій (МТС) та передача їх техніки колгоспам, боротьба з присадибними господарствами тощо. Експерименти відбувалися також у промисловості. У 1957 р. почали реформувати управління народним господарством. Вважаючи над централізовані галузеві міністерства неспроможними забезпечити швидке зростання промислового виробництва, М. Хрущов замість них утворив територіальні управління — ради народного господарства (раднаргоспи). Це дало деякий ефект. Поменшало абсурдних зустрічних перевезень вантажів, було закрито сотні підприємств, які дублювали одне одного, ліквідовано окремі міністерства, скорочено адміністративно-управлінський апарат. Тисячі заводів і фабрик, позбувшись опіки центру, збільшили випуск теле- і радіоприймачів, пральних машин, пілососів, холодильників, фотоапаратів, мотоциклів, інших дефіцитних товарів. Темпи приросту промислової продукції у 1950-х — першій пол. 1960-х років майже вдвічі перевищували показники 1965—1985 рр. У цьому розумінні період правління Хрущова був найдинамічнішим для розвитку української промисловості.

Проте кардинальних змін у розвитку економіки не відбулося. Реформи мали половинчастий характер. Ні М. Хрущов, ні тим більше його найближче оточення не ставили питання про повний злам командно-адміністративної системи, ліквідацію централізації. Значно підривали "хрущовську відлигу" і покладали край будь-яким сподіванням на краще непослідовні економічні експерименти, домінування вольових рішень, серйозні прорахунки у зовнішній політиці. Після нетривкого поліпшення знову почав падати рівень життя народу. У країні зростало невдоволення. Стиль та методи керівництва М. Хрущова викликали роздратування значної частини парт номенклатури, яка звикла до панівного становища і боялася його втратити у процесі численних хрущовських реорганізацій. У жовтні 1964 р. змовники досягли мети — на Пленумі ЦК КПРС Хрущова звільнили з посади першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Міністрів СРСР.

Після хрущовський період (1964—1984) у житті народів СРСР, у т. ч. України, увійшов в історію як період "застою", що виявився в економіці, суспільно-політичному та культурному житті країни. Він характеризувався надмірною ідеологізацією, посиленням тоталітарних тенденцій, боротьбою з інакодумством. Десталінізація поступилася місцем неосталінізму.

Захопивши владу, нове партійно-державне керівництво, очолюване Л. Брежневим, прагнуло задекларувати свою нібито реформаторську сутність, а тому розпочало діяльність з економічної реформи, яка часто ототожнюється з іменем тогочасного голови Ради Міністрів СРСР О. Косигіна. "Косигінська реформа", суть якої полягала у введенні елементів ринкових відносин у планову економіку СРСР, мала забезпечити подолання таких негативних явищ економіки, як збільшення потреби у капіталовкладеннях, незавершеність будівництва, масовий випуск товарів, що не мали збуту, диспропорція розвитку галузей господарства. Перші кроки реформи дали позитивні результати: пожвавилось сільськогосподарське виробництво, поліпшилось постачання міст продовольством, зросла продуктивність праці. До 1970 р. обсяг промислового виробництва зріс на 50 %, сільськогосподарського — на 21 %. Але вже на поч. 70-х років темпи реформи почали уповільнюватися: ініціатива підприємств не стикувалася з централізованим плануванням, слабо діяло матеріальне стимулювання, посилювалася ідеологічна протидія компартійного апарату, нарешті, в Західному Сибіру знайшли великі поклади нафти, що ще більше знизило інтерес до реформ. І радянське керівництво поступово відмовилося від будь-яких змін. Настав період поступової економічної деградації.

До сер. 1970-х років радянська економіка повністю втратила притаманний 50—60-м рокам динамізм, розвиваючись суто екстенсивними методами. Особливо негативно це вплинуло на Україну, яка потребувала інтенсифікації суспільного виробництва, оскільки її природні й трудові ресурси були

обмеженими. По суті, українська економіка, перетворившись на інтегральну частину "загальносоюзного народногосподарського комплексу", стала заручницею економічної стратегії центру. Зокрема, в Україні розміщувалися виробництва з незавершеним циклом, що узалежнювало республіку від інших регіонів СРСР. Її традиційно розвинуті індустріальні галузі економіки — видобуток вугілля і металевих руд, важке машинобудування, виробництво металів - швидко занепадали через брак нових технологій, ставали нерентабельними, якість їх продукції неухильно знижувалася. Рівень спрацьованості основних виробничих фондів української промисловості був значно вищим, ніж загалом по СРСР, оскільки частка старих підприємств була вищою. Крім того, за темпами зростання основних виробничих фондів республіка на 1986 р. опинилася на останньому, 15-му місці у Радянському Союзі. Та всі ці негаразди української економіки мало турбували Москву, яка пов'язувала свої економічні перспективи з освоєнням Сибіру та Далекого Сходу. До реалізації цієї програми було залучено й Україну, яка мусила постачати власні людські й матеріальні ресурси, отримуючи натомість дешеві енергоносії.

Негативно відобразилася на Україні й економічна політика центру, орієнтована на т.зв. валові показники виробленої продукції, що призводило до істотного зниження її якості. Зрештою, саме в центрі приймалися рішення про будівництво підприємств атомної енергетики на території республіки, в результаті яких проводилася злочинна політика будівництва реакторів у густозаселених і мало пристосованих до цього місцевостях.

Основою радянської економіки, як і раніше, були паливно-енергетичний і військово-промисловий комплекси. В сер. 70-х років частка ВПК у загальному обсязі промислового виробництва становила понад 60 %. Там були зосереджені кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології. На військову промисловість працювало до 80 % машинобудівних заводів. Перекося в структурі економіки зумовлювали її деформований, нераціональний характер. Так, частка галузей української економіки, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29 %, тоді як у розвинутих країнах цей показник сягав 50—60 % і більше. Упродовж 70-х років в Україні відбувалося уповільнення економічного розвитку, яке перетворилося на якісний занепад на поч. 80-х років. Замість впровадження нових технологій, інтенсифікації використання трудових ресурсів, переорієнтації структури виробництва на високотехнологічні цикли тощо розвиток промисловості забезпечувався шляхом надмірних витрат, нарощування паливно-енергетичної та хімічної бази, форсованого залучення до виробництва нових природних ресурсів. Це давало короточасний ефект, але кінцеві результати були низькими, фондівіддача спадала, якість продукції не відповідала сучасним вимогам. Поглибилися й диспропорції між галузями господарства. Не вистачало товарів широкого вжитку. Промислові плани Радянського Союзу й України не виконувалися. З кінця 60-х до кінця 80-х років у СРСР неухильно знижувалися такі показники, як приріст обсягу виробництва промисловості — з 50 до 14 %; продуктивність суспільної праці — з 32 до 13 %; національний дохід зменшився у своєму прирості з 45 до 16 %. На початку перебудови економісти підраховали, що реальний приріст ВВП у СРСР за період 1980—1985 рр. дорівнював нулю. На виробництво одиниці національного доходу в Радянському Союзі витрачалася у 2 рази більше сировини і матеріалів, ніж у розвинутих країнах.

Аналогічною була ситуація в аграрному секторі, де, незважаючи на запровадження масштабних програм механізації, хімізації та меліорації сільського господарства, значне фінансування, результати були мізерними. Так, механізація фактично зводилася до постачання колгоспам і радгоспам низькоякісної техніки, хімізація значною мірою спричинила забруднення земель і сільськогосподарської продукції хімікатами, а меліорація призводила до розорення родючих земель і порушення екологічного балансу. Сумну картину доповнювали вкрай низька ефективність використання людських ресурсів та відстала система переробки і зберігання сільськогосподарської продукції, в результаті чого щорічні втрати врожаїв з окремих видів сягали понад 30%. Наслідком такого господарювання стало систематичне невиконання планів у аграрному секторі. Знижувалися середньорічні темпи зростання виробництва та приросту сільськогосподарської продукції. Країна, яка мала найкращі у світі чорноземи, стала лідером із закупівлі зерна за кордоном. Основною причиною такого становища була колгоспно-радгоспна система, яка призвела до відчуження виробників від результатів їх праці.

Певний час радянському керівництву вдавалося послаблювати негативні наслідки економічної політики форсованим постачанням на світовий ринок енергоносіїв — нафти і газу, які забезпечували надходження "нафтодоларів". З 1960 по 1985 р. частка паливно-сировинного експорту з СРСР збільшилася з 16,2 до 54,4 %. Враховуючи значне зростання цін на нафту в 70-ті роки, Радянський Союз отримав від експорту енергоносіїв величезні кошти — за різними даними, за період з 70-х до сер. 80-х років вони становили від 135 до 200 млрд. дол. США. Однак "нафтодолари" використовувалися

неефективно: вкладалися у будівництво, яке часто залишалося незавершеним, йшли на закупівлю техніки, яка нерідко осідала на складах, а також дефіцитних споживчих товарів і продовольства.

Відповідно змінювався й добробут народу. Якщо наприкін. 60-х — на поч. 70-х років спостерігалось певне його зростання, то в подальшому цей процес уповільнився, навіть незважаючи на постійне підвищення середньої заробітної плати. Неможливість реалізації доходів через хронічні дефіцити на споживацькому ринку призводила до зростання інфляції, зловживань у торгівлі, спекуляції, розвитку ринкової економіки", формування мафіозних угруповань. Як наслідок, наприкін. 70-х — на поч. 80-х років Україна, як і весь СРСР, опинилася на межі економічної прірви.

"Перебудова", як і кожна "революція згори", була доволі обмеженою і непослідовною. Але головне її значення полягало в тому, що вона спричинилася до різкого зростання політичної активності широких народних верств. Демократизація дедалі більше охоплювала всі сторони життя українського суспільства, яке, у свою чергу, все частіше почало звертати погляди до національних глибин: історії, культури, мови. У вересні 1989 р. нарешті було звільнено з посади В. Щербицького. Першим секретарем ЦК Компартії України став В. Івашко. Зміни у керівництві верхнього ешелону влади прискорили демократичні процеси в Україні. Зокрема, важливою віхою у національному відродженні стало прийняття у жовтні 1989 р. Закону "Про мови в Українській РСР", згідно з яким проголошувався державний статус української мови. У 1990 р. значного резонансу набули два масові політико-просвітницькі заходи новоствореного Народного руху України (НРУ, або Рух). Перший — "живий ланцюг", присвячений Акту з луки УНР і ЗУНР, у якому 21 січня під національними прапорами стали до 3 млн. осіб від Івано-Франківська через Львів до Києва. Другий — велелюдне святкування у серпні 500-річчя українського козацтва. Значною мірою завдяки Рухові у деяких західноукраїнських містах відбувся демонтаж пам'ятників Леніна.

Складовою демократичних процесів, які відбувалися в Україні, став рух за легалізацію українських церков — греко-католицької та автокефальної православної.

Новий етап розвитку демократичних процесів в Україні був пов'язаний з початком формування багатопартійності. Першим широкомасштабним всеукраїнським політичним об'єднанням був Народний рух України за перебудову, установчий з'їзд якого відбувся у вересні-1989 р. Головою НРУ було обрано поета І. Драча. Цей широкий суспільно-політичний рух об'єднав різні політичні сили: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму.

Після того як у березні 1990 р. з Конституції СРСР було вилучено положення про "керівну і спрямовальну" роль КПРС, партійне будівництво прискорилося. Лише впродовж року утворилося понад 20 політичних партій та об'єднань, переважна більшість з яких або займали державницькі позиції, або еволюціонували до них. Серед них: республіканська, демократична, християнсько-демократична, соціал-демократична, селянсько-демократична, демократичного відродження України, партія зелених та ін. Нові партії були слабкі організаційно та матеріально і не могли реально конкурувати з КПРС. Їх істотно послаблювали також боротьба за лідерство, невизначеність ідеології, соціальної бази тощо. Разом з тим саме вони стали силою, яка розпочала рішучу боротьбу проти монополії компартії на владу.

Значний вплив на розгортання демократичних процесів в Україні, зростання національної свідомості справили вибори 1989—1990 рр. Першими в часі були вибори народних депутатів СРСР у березні — травні 1989 р., які, незважаючи на всілякі обмеження, стали першими альтернативними виборами за весь час існування радянської системи. Хоча компартіїні структури розгорнули несамовиту кампанію проти демократичних кандидатів, народними депутатами було обрано багатьох прихильників рішучих змін, серед них Д. Павличка, Р. Братуня, Ю. Щербака, В. Яворівського, Р. Гром'яка та ін. За прямою трансляцією з Москви І З'їзду народних депутатів СРСР із затамуванням подиху спостерігала вся країна. Інколи до мікрофона пробивалися українські депутати з демократичного табору. Їх виступи, як і виступи депутатів-реформаторів з інших республік, були нещадним звинуваченням комуністичного режиму. Все це впливало на світогляд навіть найлояльніших до тодішньої влади громадян.

У березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. У процесі передвиборної кампанії демократичні сили республіки згуртувалися в Демократичний блок. Він виступав за реальний суверенітет України, багатопартійність і політичний плюралізм, рівноправність і різноманітність форм власності, національне відродження українського народу, необхідність прийняття нової Конституції. В цілому по республіці Демблок здобув 1/4 мандатів. Україна отримала перший у своїй історії відносно демократично обраний парламент. Його головним завданням мало стати переобрання на себе всієї політичної зради, що досі належала ЦК КПУ. Одночасно з виборами до Верховної Ради УРСР відбулися вибори до місцевих рад. У більшості з них перемогу здобув компартіїний апарат. Зате в трьох

галицьких областях — Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській — він зазнав нищівної поразки і вперше змушений був перейти в опозицію. По всій Галичині над приміщеннями місцевих органів влади замайорили синьо-жовті прапори. Демократичні сили перемогли також в деяких східних і центральних містах, зокрема в Києві.

Починаючи з 15 травня 1990 р., вперше в історії України Верховна Рада республіки стала працювати у парламентському режимі. Вже з перших днів роботи там розпочалося протистояння між прокомуністичною більшістю — т.зв. групою 239 на чолі з О. Морозом та демократичною меншістю — Народною радою, лідером якої став академік І. Юхновський. Забезпечивши обрання головою Верховної Ради першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка, більшість все ж змушена була погодитися, щоб з 23 парламентських комісій 7 очолили представники опозиції.

Основним здобутком першої сесії українського парламенту стала Декларація про державний суверенітет України, прийнята 16 липня 1990 р. У преамбулі цього документа проголошувалося "верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність! рівноправність у зовнішніх зносинах". Від імені українського народу могла виступати тільки Верховна Рада. Територія України в наявних кордонах проголошувалася недоторканою. Підкреслювалося також виключне право українського народу на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Верховна Рада застерігала за Україною право на власні збройні сили, внутрішні війська, органи державної безпеки, українське громадянство. Проголошувався намір стати в майбутньому постійно нейтральною і неядерною державою. По суті, Декларація створила основу для республіканської законотворчості, незалежності від союзного законодавства.

Наступним кроком став Закон "Про економічну самостійність Української РСР", прийнятий 2 серпня того ж року.

Активну державницьку Позицію займала молодь. Найбільш вражаючою акцією було голодування студентів, яке тривало в Києві з 2 до 17 жовтня 1990 р. і охопило 158 осіб з 24 міст України. Головними вимогами до Верховної Ради були: відмова від підписання нового Союзного договору, відставка уряду" оголошення нових парламентських виборів на багатопартійній основі, заборона відбування військової служби громадянами України за її межами, націоналізація майна КПРС та ВЛКСМ на території республіки. Голодування було підтримане масовими демонстраціями, що зрештою змусило парламент піти на поступки. Однак до кінця року було реалізоване лише одне рішення — відставка уряду.

У парламенті знову загострилося протистояння між Народною радою і прокомуністичною більшістю. Водночас зростали розходження в "групі 239", передусім між новообраними керівником ЦК КПУ С. Гуренком та головою Верховної Ради Л. Кравчуком. Якщо Гуренко і далі зберігав лояльність до Москви, то Кравчук прагнув до реалізації Декларації про державний суверенітет.

Тим часом тривав спад виробництва в усіх галузях господарства. Національний дохід у 1990 р. скоротився на 4 %, а в 1991 р. — ще на 13 % Дефіцитом, окрім промислових товарів, стали м'ясо, молочні продукти. Зростав "чорний ринок". Знижувалися якість і тривалість життя.

З метою подолання цих негативних явищ вживалися неординарні заходи. 1 листопада 1990 р. було запроваджено продаж товарів за картками споживача з купонами, у червні 1991 р. ліквідовано контроль над економікою України з боку центральних відомств. Загальносоюзна власність на території України була перетворена на республіканську. Створювалися власна грошово-фінансова система, податкова і митна служби. Однак усе це не змогло врятувати економіку України від подальшого розвалу.

У березні 1991 р. Україною прокотилися багатотисячні шахтарські страйки. Поряд з економічними вимогами висувалися й політичні: про вихід України зі складу СРСР, розпуск компартії, перевибори Верховної Ради України тощо. Ставало очевидним, що імперія вичерпала свої можливості.

Проте імперська бюрократія не мала наміру здавати своїх позицій, перейшовши у наступ проти республік. Свідченням цього стали події 13—20 січня 1991 р., коли московська влада вдалася до застосування військової сили у Литві та Латвії, щоб придушити там незалежницькі настрої. В Україні проімперські сили вдалися до інспірування сепаратистських настроїв. Залунали голоси про необхідність створення на півдні України "незалежної Республіки Новоросії", відновлення Донецько-Криворізької республіки, у Закарпатті пропагувалися ідеї русинства. Під тиском з Москви та потуранням Києва було проголошено кримську автономію. Об'єктом провокацій стало релігійне життя, нищилися пам'ятники героям визвольних змагань та жертвам Другої світової війни тощо.

Ще одним кроком Москви, спрямованим на збереження радянської імперії, мав стати загальносоюзний референдум, на який було винесене питання з лукавим формулюванням про необхідність збереження СРСР. Щоб нейтралізувати можливе посилення імперського центру, Верховна Рада України включила до бюлетеня й внутрішньо республіканське питання про те, що Україна може входити до складу Союзу лише на засадах Декларації про державний суверенітет. У Галичині додалося також третє питання: чи має Україна стати самостійною державою? Під час референдуму, який відбувся 17 березня 1991 р., на питання союзного бюлетеня ствердно відповіли 70,2 %, республіканського — 80,2, а в Галичині 88 % українців проголосували проти Союзу.

Провівши референдум, Москва, однак, не досягла поставленої мети, оскільки в одних республіках він відбувався паралельно з місцевими опитуваннями, а інші взагалі відмовилися від його проведення. Тому М. Горбачов розпочав переговори у Ново Огарьово під Москвою з керівниками 9 республік, в т. ч. України, про зміст нового Союзного договору. Його попереднє підписання планувалося на 20 серпня 1991 р. Щоправда, Верховна Рада України відклала обговорення проекту союзного договору на вересень.

Подальша доля України вирішилася несподівано з погляду поточного моменту, але закономірно з огляду на її тисячолітню історію державотворення та постійне прагнення до волі. 19 серпня 1991 р. групою найвищих державних посадовців СРСР вчинила спробу державного перевороту. Путчисти прагнули не допустити підписання нового союзного договору та намагалися повернути радянську імперію до стану напередодні 1985 р. Проте їх задум наштовхнувся на рішучий народний спротив. Вже на третій день організатори перевороту визнали поразку. Так безславно закінчувалося понад 70-річне існування страхітливої імперії під назвою СРСР.

24 серпня відкрилась позачергова сесія Верховної Ради України. В умовах загальнонародного піднесення та повної розгубленості депутатів-комуністів вона проголосила незалежність України, яка мала бути підтверджена на референдумі 1 грудня 1991 р. У наступні дні Президія Верховної Ради прийняла постанови про департизацію державних органів, установ та організацій, про заборону діяльності компартії України, яка була причетна до путчу, про передачу майна КПУ та КПРС на території України на баланс Верховної Ради та місцевих рад.

1 грудня 1991 р. відбувся Всеукраїнський референдум на підтвердження Акта проголошення незалежності України. В ньому взяли участь 84,2 % виборців, з яких 90,32 % проголосували за незалежність України.

Одночасно з референдумом відбулися вибори Президента України. Серед 6 кандидатів майже 62 % виборців підтримали Леоніда Кравчука.

Отже, після тривалого періоду бездержавності український народ отримав ще один унікальний шанс, щоб перетворити Україну на вільну, демократичну, заможну державу, яка б стала рівноправним партнером міжнародної спільноти.

Вражаючі результати Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України викликали позитивний резонанс у світі. За грудень 1991 р. незалежність України визнали 68 країн, а впродовж наступного року — ще 64 держави. Україна ставала повноправним учасником світового співтовариства.

Наслідки всенародного референдуму в Україні стали, по суті, останнім цвяхом, забитим у домовину СРСР. Разом із тим українське керівництво мало зважати на те, що на той час ще існували загальносоюзні структури влади, на території України перебувала значна частина Радянської армії, залишалася небезпека некерованої дезінтеграції СРСР, що в умовах великої кількості зброї, передусім ядерної, на його території загрожувало непередбачуваними наслідками, в т. ч. для України.

Чи не єдиною розумною альтернативою такому розвитку подій могли стати багатосторонні переговори між керівниками республік, які ще входили до складу Радянського Союзу, та України про швидкий, але водночас керований демонтаж владних і силових імперських структур. Тому 7—8 грудня 1991 р. під Брестом відбулася зустріч лідерів України, Білорусі та Росії, тобто республік, які були співзасновниками Радянського Союзу. Вони ухвалили рішення про остаточний демонтаж СРСР.

8 грудня 1991 р. Л. Кравчук, Б. Єльцин та С. Шушкевич від імені своїх держав підписали Угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), відкриту як для всіх суб'єктів колишнього СРСР, так і інших країн. 25 грудня 1991 р. М. Горбачов склав повноваження президента СРСР.

Від проголошення незалежності Україна розпочала творення основних атрибутів національної державності. Зважаючи на трагічний попередній досвід, одним із пріоритетних напрямів стало формування Збройних сил. Воно відбувалося на базі Київського, Прикарпатського, Одеського

військових округів та сил Чорноморського флоту. Першим міністром оборони України став генерал К. Морозов.

20 вересня 1991 р. було ліквідовано КДБ, а на його основі постала Служба безпеки України, яку очолив генерал Є. Марчук.

Значну роль у становленні національної державності відіграв Закон "Про громадянство України" від 8 жовтня 1991 р., що встановлював єдине громадянство. Воно визначалося як невід'ємне право людини, якого ніхто не може бути позбавлений, як і права змінити громадянство.

У тісному зв'язку із Законом "Про громадянство України" перебувала "Декларація прав національностей України" від 1 листопада 1991 р. Вона Гарантує всім народам, національним групам і громадянам, котрі проживають в Україні, рівні політичні, економічні, соціальні й культурні права.

Неодмінним атрибутом кожної держави є її символіка — прапор, герб, гімн. На момент проголошення незалежності України національний синьо-жовтий прапор майорів уже над багатьма українськими містами й селами, був встановлений у залі Верховної Ради. 4 вересня 1991 р. його було урочисто піднято над будинком парламенту, а 28 січня наступного року затверджено Державним прапором України. Він становить прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: синьої згори та жовтої знизу. Вони символізують чисте небо і лан стиглої пшениці — вічні цінності людського буття. Подібне поєднання кольорів здавна використовувалося в Україні, зокрема на стягах галицьких полків у Грюнвальдській битві 1410 р., у Війську Запорізькому, легіоні УСС, УНР та ЗУНР, Карпатській Україні тощо.

Державним гімном України 15 січня 1992 р. затверджено мелодію, а 6 березня 2003 р. слова першого куплету і приспіву національного гімну "Ще не вмерла У країна". Написаний поетом П. Чубинським і композитором М. Вербицьким ще в другій пол. XIX ст. цей твір набув особливого поширення в роки українських визвольних змагань 1917—1921 рр., а в 1939 р. став офіційним гімном Карпатської України.

Малим гербом України 19 лютого 1992 р. затверджено тризуб, який мав стати головним елементом великого герба України. Одне з перших його зображень на українській території зафіксоване на кам'яній застібці періоду Трипільської культури. Як символ князівської влади часів Київської Русі тризуб трапляється на монетах князя Володимира Великого та, з деякими відмінностями, його наступників. У 1918 р. після проголошення незалежності України Центральна Рада затвердила Державним гербом УНР зображення золотого тризуба на синьому тлі. Це засвідчило спадкоємність державотворчої традиції на українських землях.

Окрім згаданих нормативних актів, вагомими чинниками зміцнення української державності стали закони "Про державний кордон", "Про прикордонні війська України", "Про прокуратуру", указ Президента "Про утворення Державного митного комітету України" тощо.

Найважливіше завдання української влади після проголошення державної незалежності України полягало в тому, щоб забезпечити нормальні умови життя, підвищити рівень добробуту людей. Для цього необхідно було здійснити економічні перетворення, перейти від командної до ринкової економіки.

У березні 1992 р. Верховна Рада України затвердила Основи національної економічної політики. В документі передбачалася структурна перебудова господарства України. Велике значення надавалося конверсії оборонної промисловості, перерозподілу матеріальних і трудових ресурсів на користь виробництва, які забезпечують населення споживчими товарами. Було заявлено про вихід з рубльової зони.

Важливу роль у становленні ринкової економіки України відіграв Закон "Про приватизацію майна державних підприємств". Почалося створення малих та спільних підприємств, товариств різного рівня відповідальності тощо. Розпочалися деякі зрушення в аграрному секторі, зокрема створювалися фермерські господарства. Було ухвалено Закон "Про форми власності на землю", яким проголошувалася рівноправність усіх форм власності на землю.

Разом з тим економічні перетворення відбувалися надзвичайно повільно. Тривало наростання кризових явищ. Утративши колишні демократичні інститути і традиції самоврядування, Україна змушена була в процесі державотворення спиратися на реалії тоталітарної доби, зокрема, консервативні держпарат та чиновництво. Негативно позначилося й не вироблення цілісної концепції суспільної трансформації, а тому багато прийнятих в Україні законів були відірваними від життя.

Після вимушеної, вслід за Росією, лібералізації цін у січні 1992 р. в Україні проводилась відверто про інфляційна політика, для якої характерні величезні бюджетний дефіцит та грошово-кредитна емісія,

зростання цін, обвальне падіння реальних доходів більшості населення. Так, ціни на товари широкого вжитку впродовж року підвищилися більш як у 30 разів.

У жовтні 1992 р. Верховна Рада України затвердила нового прем'єр-міністра Л. Кучму. Проте, незважаючи на отримане урядом право видавати декрети, які мали силу законів, та зупиняти дію чинних законів, його намагання стабілізувати становище шляхом відновлення командно-адміністративної системи управління державними підприємствами, введення директивних цін, обмеження доходів лише віддалило Україну від цивілізованої економіки. Не допомогло оздоровити фінансову систему та зупинити падіння виробництва й запровадження власної національної валюти — карбованця. Тому вже з вересня 1993 р. уряд очолив сам Президент, а обов'язки прем'єр-міністра виконував Ю. Звягільський.

Зосередивши велику владу, Л. Кравчук виявив мало політичної волі для реформування країни. В 1994 р. економіка опинилася на межі краху. Ціни порівняно з 1991 р. зросли в 102 рази: Рівень заробітної плати населення був одним із найнижчих у світі. Все це викликало значне невдоволення в українському суспільстві.

Загострилося протистояння між законодавчою і виконавчою гілками центральної влади, яке на тлі всеосяжної кризи закінчилося рішенням обох сторін достроково припинити свої повноваження. Їх консервативна політика дискредитувала в очах збіднілого народу ідею української державності й ринкової економіки. Намагання здійснити радикальні політичні й економічні реформи руками бюрократично-адміністративних структур, проти яких ця реформа спрямована, були приречені на невдачу.

У березні й квітні 1994 р. відбулися парламентські вибори. Вони вперше проводилися на багатопартійній основі. У виборах взяли участь 32 політичні партії, з яких 14 здобули право бути представленими у Верховній Раді. Найбільшого успіху домоглися ліві партії (комуністична, яка, користуючись демократичними законами, відновила свою діяльність після заборони, соціалістична та селянська), які, контролюючи понад третину мандатів, обрали на посаду голови Верховної Ради свого представника — лідера СПУ О. Мороза. Члени цих партій очолили також значну кількість парламентських комітетів і постійних комісій.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили дострокові президентські вибори, що відбувалися в червні — липні того самого року. За кількістю поданих голосів претенденти розподілилися так: Л. Кравчук, Л. Кучма, О. Мороз, В. Лановий, В. Бабич, І. Плющ, П. Таланчук. Другий тур виборів, де балотувалися перші двоє з цього списку, надав перевагу Л. Кучмі, який здобув 52 % голосів виборців. Поразка Л. Кравчука стала результатом протестного голосування проти новонародженої за його потурання корупції, проти зростання злочинності, засилля парт номенклатури в органах управління, безсилля влади, врешті-решт, проти недолугої політики, спрямованої на "зміни без змін".